

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך ל, תשלי"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

להשלמת הנמצא במילונים מפיוטי המחזור האשכנזי

רשימה שנייה*

ברשימה זו אני מפרסם לקט נוסף של חידושי-לשון פייטניים, שנשאבו מתוך פיוטי המחזור האשכנזי (מנהג אשכנז המערבי; מנהג אשכנז המזרחי, הוא מנהג פולין, ומנהג צרפת לשעבר ואפ"ם!). לשונות מחודשים אלה — פולם כאן מן הפיוטים הנכללים במחזור לימים הנוראים — לא פונסו במילוני העברית הכוללים של אבן-שושן, בן-יהודה, גור וכונעני (אותיות א-צ), אף לא לוקטו אל אוצרו המשלים של

---

*. עיין לשוננו לעם, מחזור כט, קונטרס ב (רפ"ב), עמ' יח-כו; קונטרס ד-ה (רפ"ד-רפ"ה), עמ' יח-כו.

1. מנהג צרפת, שהוא מנהג התפילה של יהודי צפון-צרפת בימה"ב, עבר מן העולם עקב גירוש צרפת בשנת קנ"ד. הוא נשתמר בידינו בכמה מחזורים שבכתב-יד, שנכתבו בצרפת במאות י"ג וי"ד. בינו לבין מנהג אשכנז (המערבי) קיימים אך הבדלים מועטים, שעל פן "רשאים אנו לראות במנהג צרפת אחת מן הצורות הקדומות של מנהג אשכנז" (גולדשמידט, רה"ש, מבוא, עמ' יג. וראה גם א' ראו, אמת ליעקב — ספר יזבל ליעקב פריימאן, ברלין תרצ"ז, 128-129).

מנהג אפ"ם הוא מנהג התפילה של גולי גירוש צרפת וצאצאיהם, שנטו אוהלים בשלוש ערים באיטליה הצפונית: אַסטי, פוסאנו ומאנקלבו. הללו קיימו בידם את מנהג צרפת העתיק באמירת הפיוטים של הימים הנוראים (ר' גולדשמידט, שם, שם. ועיין גם ש פרנשטיין, תרביץ י', 13-25).

יצחק אבינרי (גנזים מגולים — אוצר מלים עתיקות וביטויים שאינם במילונים, או שהובאו בלא מקור ממקור מאוחר, תל אביב תשכ"ח).

במאמר זה אשתמש בקיצורים אלה:

רה"ש = ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, פרך א': ראש השנה, ירושלים תש"ל.

יו"כ = הנ"ל, מחזור . . . פרך ב': יום כיפור, ירושלים תש"ל.

זולאי = מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד.
פליישר, שירת הקודש = ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975.

צונץ, ס"פ = L. Zunz, Die synagogale Poesie des Mittelalters, Frankfurt 1920

אתנן, פיעל = נתן שכר:

מאלף דור אזרחי היום אַתְנַנְתָּ.

"אז מאז בכל מפעל סקרת", פיוט קדושה — מחברו, כנראה, ר' אלעזר הקלירי — הנאמר בקהילות צרפת ואפ"ם בתוך הקדושתא הקלירית "את חיל יום פקודה" לשחרית יום א' של רה"ש (רה"ש, 127. ברנשטיין, תרביץ, י, 16).

הרעיון האמור בשורה שלפנינו נמשך לפיוט מן הדרשה בתנחומא, פרשת לך לך, סי' יב: מהו יצפון לישרים תושיה (משלי ב, ז), עד שלא נברא העולם צפן הקב"ה התורה עד שבא אברהם וקיימה שנא' (בר' כו, ה) עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמר משמרתי מצותי חקותי ותורת. א"ר לוי בשם ר' שמואל בר נחמן: תשע מאות ושמונים דור קפל² הקב"ה בשביל ליתן

---

2. הסיר, העביר מן העולם. ראה: ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים

תשל"א, 139-140.

המילוי, לאברהם שנאמר (תה' קה, ח) זכר לעולם בריתו דָּבָר צוה לאלף דור. והרי לא ניתנה אלא לעשרים דור, מאדם ועד נוח עשרה, מנוח עד אברהם עשרה, הרי עשרים, וניתנה לאברהם³. וע"פ זה יש לפרש מה שכתב הפייטן ע"ד פך: עם השלמת אלף דור נתן הקב"ה לאברהם אבינו — המכונה אזרח או אזרחי ע"פ ב"ב טו ע"א, ויק"ר ט, א ועוד — את המילה ביום הפיפורים (היום = יומא = יוה"כ) כשכר על ששמע בקולו, והיה הראשון שקיבל מצוותיו⁴.

הוראתו של הפועל המחודש אָתְנָן, הגזור ממלת אָתְנָן, מופקעת מתחום המשמע המקורי של הוראתו המקראית⁵ ומועתקת לעניין נתינת שכר. יש פאן, אפוא, חידוש כפול: חידוש צורני וגם הרחבת משמעות.

גֵּהֵץ = לֹבֵן, תכונת הבגד המגוהץ:

דָּץ וקידש ופשט ורחץ/דרש ולבש בגדי גֵּהֵץ.

"אשוחח נפלאותיך", סדר עבודה של משולם בר קלונימוס למוסף יו"כ, הנוהג בקצת קהילות אשכנז (יו"כ, 460). עיקרו של הסדר מְפייט את פרטי עבודת הפהן הגדול בבית-המקדש ביוה"כ, והוא הולך בעקבי מקורות ההלכה.

3. מהדורת נופר, עמ' רכה. השוה: ב"ר כח, ד; מדרש תהלים קה, ג.

4. מסורת זו, שאברהם היה הראשון שהחל לקבל את מצוות השם,

עולה גם מן הדרשה במשנה קידושין ד, יד: מצינו שעשה אברהם אבינו את כל התורה כולה עד שלא ניתנה.

5. על השם אָתְנָן בלשון הפיוט, שמשמעו שָׁכַר סתם, ראה: זולאי,

ידיעות המכון לחקר השירה העברית, פרך ו', תש"ו, עמ' ריח.

הדיבור שלמעלה יסודו במשנה (יזמא ז, ג-ד) ושיעורו: כהן גדול, לאחר שעשה את אילו ואת איל העם, רץ וקידש (את ידיו ורגליו) פשט (את בגדי הזהב) וטבל, דרש (להביא לו) בגדי לבן ולבשם.

עיקר מובנו של לשון גהץ בפיוטים הריהו אור ובוהק, וכבר העמיד מ' זולאי על כך "שאינן להפריד בין 'גהץ' זה ל'גיהוץ בגד' . . . המגהץ בגד אינו אלא מלבנו ונותן לו מאור פנים"⁶. במשמע של לובן השתמש הפייטן הנוכח בשורש גהץ גם כפועל בפניין הקל, וגם הוא לא הובא במילונים. בקדושתא שחיבר לשחרית יו"כ מפייט ר' משולם:

גְּהוֹץ צְחָנָה עִוּוּיָה לְהַתְמָה ("אימצת עשור"). גולדשמידט,

יו"כ 113) —

ר"ל: הלבן את חטאה של כנסת ישראל. ומצינו במחזור האשפנוי, בקרובה לפורים מאת הקלירי, גם צורת שם-תואר במשקל פֶּעוּל: אזרח בט חוץ בכסל גְּהוֹץ (בער, סדר עבודת ישראל, תרכ"ח, 674). ז"א: אברהם הביט בכוכבי השמים המבהיקים בלובנם.

געש, פיעל = הסעיר, זעזע, המיט:

גְּעֵשׂ תְּהוּמוֹת הָאָרֶץ

"תהילות כבודך", פיוט קדושה מן הקדושתא הקלירית למוסף יום א' של רה"ש "אופד מאז" (גולדשמידט, רה"ש, 222).

---

6. זולאי, שם, שם, עמ' קעט-קפ. וכבר העיר ר"ש בופר בפירושו למדרש תהלים (שזחר טוב) מזמור כג, ד על לשון 'מגהיצים' הבא שם: גיהוץ עניינו פיבוס וליבון (במהדורתו עמ' 200, הע' כז).

בחלק מפתב־היד וברוב הדפוסים הנוסח הוא גַעְשׁוּ, וכבר העיר ר"ו הַיִּדְנֵהִים במהדורתו (מחזור ליום א' של רה"ש, רעדלהיים תקצ"ב, 64): גיעש — כ"כ בדפוס ישן וכ"י, עכ"ל. מן ההקבלה של טור זה אל שלאחריו נראה, שנוסחתנו עיקר. צורת פיעל שפפיוטנו נובעת מן הקל: נַתְגַעֵשׁ ותרעש הארץ (תה' יח, ח).

גף = יחיד:

יה ראיתו גף בעולמו.

"אשׁוּחַח נפלאותיך". עיין לעיל ערך 'גהץ' (גולדשמידט, יו"כ, 448).

בצורה זו שני חידושים: א) היעדר בִּי"ת היחס והשמטת הכינוי הדבוק, שהרי במקרא ובספרות שלאחריו נהוגה רק צורת גַנְפוּ (וכד'. ב) צורת גַף שלפנינו יוצאת מגדר תואר-הפועל ונכנסת לגדר השם (במשקל בַר, דָל, מַר וכד').

דָעַף = גויעה, פיליון:

בְדָעַף אֲשׁוּן וְאֲשָׁמָן אל תצמיטני.

"אנא ה' האל הגדול הגיבור", סליחה לשחרית יו"כ במנהג פלאס. מחברה: בנימין בר זרח (יו"כ, 235).

מלח דָעַף — משקלה קָטַל או קָטַל⁸ — שבטור שלמעלן רמוזה וגזורה מהפועל דָעַף במשלי כ, כ, שמובנו "הפיבוי והפיליון" (רד"ק, ספר השרשים, מהדורת ביזנטאל ולברכט, 73). לפנינו, כנראה, צורת נסמכה.

7. היא מצויה בכ"י ברלין 5 ובכ"י אוקספורד 1035 ועוד.

8. משקלים אלו הצמיחו מעט מאוד חידושים בלשון הפיוט, וקשה

להכריע למי מהשניים שייכותו של חידושו.

לשון 'דעך' הכתוב בפסוק הנ"ל מושך אל הטור השירי לשון אחר מאותו הפסוק, לשון 'אישון' (כך הכתיב שם; הקרי: אֶשׁוֹן), שהוראתו: אפילה, שחרות הלילה (רד"ק). אף מלת אֶשְׁמֵן שבטור מעניין החושך היא, והריהי פינוי לקבר.

הַנְּקָרָה = נהרה, אורה, זוהר:

מלך עליזן, גיבור בגבורות/גולה נסתרות/גהוי בְּהַנְּקָרוֹת. "אלפי שנאנים", פיוט מטיפוס 'מלך עליזן'⁹ מתוך חולית ההרחבה של קדושת המוסף ליום ב' של רה"ש "אגן הסהר" מאת בנימין בר שמואל, הנאמרת במנהג צרפת (רה"ש, 194). ר"ל: מואר באור מרובה, מהודר בזיו זוהר.

זנב, פיעל = לשים לזנב:

ראש זנבת להחליש.

"אז קשתי", סליחה (מסוג 'חטאנו'¹⁰). מחברה: שלמה הפבלי. במנהג וורמייזא היא נאמרת במנחה ליו"כ (גולדשמידט, יו"כ, 704. ע' פליישר, פיוטי שלמה הפבלי, ירושלים תשל"ג, 269). במילונים יש זינב מן המקורות בשני מובנים: א) קיצץ את הזנב, ובהשאלה: להשמיד את אחרוני המחנה — והוא פלשון המקרא; ולכרות את קצה הגפן וראשי ענפים — והוא פלשון חכמים. ב) לעשות או להוסיף זנב. בפיוט שלפנינו מתחדש מובן נוסף לצורת זינב¹¹ פמשתמע מדברי הטור: ישראל, שהבטחתם

9. ראה פליישר, שירת הקודש, 177.

10. ראה פליישר, שם, 203.

11. לעניין השימוש בצורת הפיעל ראה דברי פליישר במבוא לפיוטי

שלמה הפבלי, עמ' 103-104.

שיינתנו לראש (ע"פ דבר' כח, יג), שמת אותם לזנב, כלומר
לאחרונים במעלה, לשפלים ובזויים.

זְרוּק = זריקה, הזאת דם:

יגיל וישמח פהשלים חוקו/ . . . /לא פסל בדם זְרוּקו/ולא
פיגל באמורי הַסְקו
"אשוחח נפלאותיך". ר' לעיל ערך 'גהץ' (גולדשמידט, יו"כ,
461).

ע"פ המשנה ביומא ז, ד שמדובר בה, שלאחר שהשלים פהן גדול
את עבודת יוה"כ במקדש, היה עושה יום טוב על שיצא בשלום
מן הקודש. והפייטן פורט טיבה של היציאה בשלום, שלא פסל
הפהן בזריקת דם הקרבן ולא פיגל בהקטרת האימורים. וכתב
הפייטן זירוק במקום צורת זְרִיקָה, המשמשת בלשון חכמים
לעניין הזאת דם הקרבן, משום החרוז. אף זאת: משקל קיטול
משקל מועדף הוא בעיני פייטנים לצורך חידושיהם (עיין להלן:
חימוץ, עירוני, פילוי).

חֶבֶץ, התפעל = נעשה חמאה, התקרב:

גולמי מעת כחלב מְתַחֶבֶץ/נחון בקרבי כזבוב רֹבֵץ.
"אלהיי עושיי נוצרי", סליחה למוסף יו"כ במנהג פולין.
מחברה: יצחק בירבי מאיר (יו"כ, 535).
מלשון חיבץ שבמקורות חז"ל (טבו"י ב, ד; תוספתא שבת ט,
יג)¹², שהוראתו הפיק חמאה מחלב שהקריש. הדיבור 'חלב

12. ראה מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים

(דיסרטציה), ירושלים תשל"ב, 54.

מתחבץ, ז"א מתקרב, מושאל בפיוטנו לעניין יצירת הגוף, וכונת התמונה: משעה שנוצר גוף האדם, נתון בו, כזבוב, יצר הרע.

כנעני הביא במילונו מקור לצורת ההתפעל מן הספרות החדשה.

חלד, קל = העלה חלודה, התרופף:

אבל מלך בשר ודם סופו פלה בחלד/סומר נחולד

"אל רוחו שפחה שמים", רהיט (מחברו אינו ידוע) מחולית ההרחבה של קדושתת המוסף הקלירית ליו"כ "שושן עמק אוימה" (יו"כ, 351).

שיעור הטור: מלך בשר ודם סופו לכיליון בארץ, הריהו מתקשה ומזדקף כמסמר, ואח"כ מתפסה בחלודה ומתפופף. לתמונה שלפנינו, שגוף בני האדם מעלה חלודה, סמך במאמרי חז"ל, כגון במדרש תהילים, מזמור יז: "ממתים מחלד — אלו שהעלו גופן חלודה"; ובפסיקתא דרב פהנא, דף פח ע"ב: "על שהעלה גופן חלודות חלודות"¹³. ועוד נעיר, פי הפועל חלד, הבא במדרש אבות דרבי נתן ב, מג "חלד — שכל באי עולם חולדים בה", נתפרש ע"י קספר לויאס במילון "תוספות ערוך השלם" לשמואל קרויס (ערך 'חלד' השלישי, עמ' 184) במובן של העלאת חלודה, אבל השיג עליו שם דוב גייגר, שייחס את הפועל ללשון חולדה במשמע חופר בקרקע.

כנעני במילונו הביא צורת הקל, בהוראה שכאן, כחידוש אחרון.

---

13. ועיין גם בתרגום הארמי לאיוב יא, יז ובפירושו רש"י לתה' יז, יד.

חֲלָץ עצמות = חילוי עצמות

רוויה תרחיב לי להרויח משואתי/חֲלָץ עצמות ורויזן דשן
תעליץ לדאבתי.

"אנא ה' האל הגדול", סליחה לשחרית יו"כ במנהג פלאס מאת
בנימין בר זרח (יו"כ, 236). חֲלָץ עצמות — במקום הביטוי
הידוע חילוי עצמות, שהוא מטבע של תפילה הבא בגמרא
(ברכ' טז ע"ב) — הריהו חידוש צורה ע"פ עקרון 'המשקלים
המשתנים'¹⁴, והוא, פנראה, גלגול של הכתוב "ועצמותיך
יחליץ" (ישע' נח, יא), שבפירושו נחלקו חכמים¹⁵, וכבר בלשון
חכמים (ויק"ר לד, טו) נתפרש בארבעה מובנים (ישמוט מרעה,
זיין, יציל, ייתן מנוחה). מן ההקבלה עם "רוויה" ומן האיחוי
עם "רויזן דשן" בשורה שלמעלן נראה קרוב בעיניי, שהפייטן
תפס לשון חֲלָץ בהוראת שובע או לחלוחית.
ומצאתי צורת חֲלָץ שלא בצימוד ל'עצמות', אך בהקשר עם
לשון 'עליץ' בתפילת גשם לרבי שלמה-סולימאן אלסנג'ארי
(פייטן בבלי במאה ט-י): השמיני דשנו בשוש וְעֲלָץ/העליצם
היום בשמחה וְחֲלָץ (הברמן, עתרת רננים, ירושלים תשכ"ז,
98).

אלא שכאן נראה להנחת, כי ההוראה היא מנוחה, פפי שגם העיר
המהדיר.

(הסיום יבוא)

14. ראה זולאי, האסכולה הפייטנית, עמ' לח.

15. ראה מ' מורשת, גלגולי משמעויות של ניבים וגו', לשוננו לעם

קעח-קעט, עמ' לא.